

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Woning De Bruycker in Gent

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Woning De Bruycker, Gent (Wondelgem), Mimosastraat 117 – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4001/44021/141.1

Veerle De Houwer

14/11/2018

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.2.1.	Goedkeuring van de bouwaanvraag	4
1.2.2.	Wijzigingen ten opzichte van de bouwaanvraag	5
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	5
1.3.1.	Een kleinschalige woning met een " <i>sociaal karakter</i> "	5
1.3.2.	Beschrijving van het exterieur	6
1.3.3.	Beschrijving van het interieur	7
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	10
2.	Evaluerend gedeelte	10
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	10
2.1.1.	Architectenbureau Raman & Schaffrath	10
2.1.2.	Architecturale waarde	18
2.2.	Motivering van het type bescherming	19
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	19
2.4.	Juridische toestand	19
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	19
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening:	19
3.	Beheersvisie	19
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	19
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed	20
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed	20
4.	Bronnen	21
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	22
5.1.	Omgevingsplan	22
5.2.	Fotobijlage	22
5.3.	Documentatie	22
5.4.	Oeuvrelijst van het architectenbureau Raman & Schaffrath.....	22

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit beschermingsdossier kadert in de herinventarisatie van het bouwkundig erfgoed in Gent, die tijdens deze regeerperiode focust op naoorlogse architectuur in Gent en deelgemeenten. Het pand werd geselecteerd na veldwerk en selectie van de inventarisaties in de deelgemeentes, gesteund op archief- en literatuuronderzoek.

Een beperkt oeuvreonderzoek¹ bracht 45 panden aan het licht, ontworpen door het bureau Raman & Schaffrath. Hun werk bestaat hoofdzakelijk uit rijwoningen, halfopen bebouwingen en vrijstaande woningen. 27 werken bevinden zich op Gents grondgebied. Woning De Bruycker (Mimosastraat 117, Gent) is één van de meest gepubliceerde rijwoningen ontworpen door dit architectenbureau, samen met woning De Zordo (Leiekaai 10, Gent) en woning Cleyman (Mimosastraat 127, Gent).² De drie woningen werden bovendien bekroond bij de Eternitprijs (zie verder) en komen voor in de 'Top 100 jonge bouwkunst', die door het agentschap werd samengesteld.³ Plaatsbezoeken en meerdere gesprekken met architect Fritz Schaffrath lieten een vergelijking toe binnen het oeuvre en lieten toe om het pand ook bovenlokaal af te wegen.

1.1. Situering

Woning De Bruycker is gelegen in de Mimosastraat 117 in Gent (Wondelgem). Deze bescherming als monument bevat geen cultuuroederen.

1.2. Historisch overzicht⁴

1.2.1. Goedkeuring van de bouwaanvraag

Architecten Johan Raman en Fritz Schaffrath dienden de bouwaanvraag voor de woning van Gilbert De Bruycker in op 26 maart 1969. Bouwheer Gilbert De Bruycker was grafisch tekenaar en later politieagent, zijn toenmalige echtgenote Marcella Baete was onderwijzeres en zou in de jaren 1990 bekendheid verwerven als schrijfster van onder meer de bekroonde roman *Kasterbant*.⁵ Gilbert De Bruycker bezocht de Gentse academie op zoek naar een jonge, talentrijke architect voor zijn woning en werd doorverwezen naar Fritz Schaffrath, met wie het onmiddellijk klikte.⁶ De woning zou worden gebouwd op lot 40 van de op 26 juni 1967 goedgekeurde verkaveling '*Mimosa- en Dahliastraat*'. Deze verkaveling was voorzien op voormalige stadsgronden naast de Westerbegraafplaats in Gent. Het college van burgemeester en schepenen keurde de bouwaanvraag op 30 juni 1969 goed. Volgens Fritz Schaffrath was het de eerste gezamenlijke opdracht van het bureau Raman en Schaffrath.⁷

¹ Zie bijlage 5.4 – oeuvreoverzicht van het architectenbureau Raman & Schaffrath. Samengesteld op basis van: veldwerk inventarisatie in het kader van het project 'Naoorlogse architectuur in Gent en deelgemeenten'; DEMUYNCK K., VANDEGHINSTE J., DEBRUYNE D. 1999-2000: *Architect Johan Raman*, onuitgegeven oefening Bouwkunde, Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen; BERT E., REYNTJENS A., TORFS E. 1999-2000: *Fritz Schaffrath*, onuitgegeven oefening Bouwkunde, Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen; Mondelinge informatie verkregen van F. Schaffrath (6 maart 2018, 30 maart 2018 en 16 augustus 2018).

² Onder andere in volgende bronnen: DE KOONING M. (red.) 1988: *Architectuur als Buur. Panorama van Gent en omstreken 1968-1988*, Gent, 112; ARON J., P. BURNIAT EN P. PUTTEMANS 1996: *De hedendaagse architectuur in België, gids*, Brussel, 205; S.N. 1989: Bijlage Architectuurkaart België, *Archis* 9, 8.

³ S.N. s.d.: *Top 100 jonge bouwkunst, onuitgegeven werkdocument*, Agentschap Onroerend Erfgoed.

⁴ Alle informatie afkomstig uit de bouwaanvraag, tenzij anders aangegeven:

Stadsarchief Gent, Bouwaanvragen Wondelgem, dossier Litt_M_14_69.

⁵ S.N., s.d.: Marcella Baete. Biografie [online] <http://schrijversgewijs.be/schrijvers/baete-marcella/> (geraadpleegd op 12 november 2018). S.N., s.d.: Baete, Marcella [online] <http://literairgent.be/lexicon/auteurs/baete-marcella/?markeer=baete> (geraadpleegd op 12 november 2018).

Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (op 26 oktober 2018). Mondelinge informatie verkregen van Philippe Vanherzeele (op 12 november 2018).

⁶ Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (op 26 oktober 2018).

⁷ Idem.

Het college stond een uitzondering toe om de garage uit te bouwen tot op een diepte van 7 meter, één meter dieper dan voorzien. In augustus 1970 vroegen de architecten een bijkomende afwijking om esthetische redenen. Het pand was opgericht zonder kroonlijst, maar de verkavelingsvoorschriften verplichtten een betonnen kroonlijst van 15 centimeter hoog en 30 centimeter uitsprong. Na onderzoek ter plaatse werd de afwijking toegestaan. Het gebouw had, volgens de brief van de dienst Werken, door zijn stijl niets te winnen bij het aanbrengen van een kroonlijst.

Het gezin De Bruycker-Baete, dat al vier eigen kinderen had en in 1972 nog twee kinderen zou adopteren, betrok de woning in 1970.⁸

1.2.2. Wijzigingen ten opzichte van de bouwaanvraag

De achtergevel van het pand wijkt in werkelijkheid af van de tekening bij de bouwaanvraag. Architect Fritz Schaffrath bewaart in zijn archief een uitgebreider dossier over de woning.⁹ Dat bevat een verzamelpun van 28 maart 1969 waarop de achtergevel staat zoals hij is uitgevoerd: met twee ronde schouwen, met bovenaan buizen in vezelcement op bakstenen sokkels van ongelijke hoogte. Op de bouwaanvraag staan twee identieke, cilindervormige schouwen afgebeeld. De schouwen waren oorspronkelijk vrijstaand voorzien maar sluiten in werkelijkheid aan op het gevelparement. Op de tekening bij de bouwaanvraag steekt de brede horizontale cilinder, die voor de rookafvoer vanuit de living zorgt, nog een stuk voorbij de gevel uit. Ook is er in de zijgevel een kleine insprong voorzien, waar de regenafvoer vertrekt. Deze is wel ingetekend op het plan in het archief van Schaffrath, maar niet op de bouwaanvraag.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

1.3.1. Een kleinschalige woning met een "sociaal karakter"

Woning De Bruycker maakt deel uit van een verkaveling met eenvoudige, kleinschalige rijwoningen "met sociaal karakter". Een aantal huizen verder in de Mimosastraat bevindt zich de woning Cleyman (nummer 127). Dit is een realisatie van de architecten Raman & Schaffrath¹⁰ uit 1972, die ook een opvallende uitzondering vormt in het voor de rest vrij uniforme straatbeeld.

Bij het ontwerpen van de woning waren de architecten gehouden aan erg strikte verkavelingsvoorschriften en ook het budget van de bouwheer was beperkt.¹¹ In het verkavelingsplan zijn onder meer volgende bepalingen opgenomen:

- *De maximum bouwdiepte is bepaald op 12 meter voor de woningen met 1 verdieping (...).*
- *Alleen platte daken zijn toegelaten (...).*
- *De hoogte onder de kroonlijst is verplichtend bepaald op 6m voor de woningen met 1 verdieping (...).*
- *Als gevelmateriaal is ruw bezande baksteen met genuanceerde rode kleur toegelaten.*
- *Behalve stoepen en dorpels en kroonlijsten zijn alle uitspringende delen verboden.*
- *Het bouwen van logia's (sic) is niet toegelaten.*

⁸ S.N., s.d.: Marcella Baete. Biografie [online] <http://schrijversgewijs.be/schrijvers/baete-marcella/> (geraadpleegd op 12 november 2018). Gilbert De Bruycker verliet zijn vrouw en zes kinderen in 1976. Een echtscheiding werd uitgesproken in 1982. Vermoedelijk werd de woning in die tijd verkocht. Momenteel wordt ze verhuurd.

⁹ Privéarchief van Fritz Schaffrath, Dossier DEB.703.69.01, Verzamelplan, 28 maart 1969.

¹⁰ De erfgoedwaarde van Woning Cleyman werd eveneens als erg hoog geëvalueerd in het kader van de selectie in functie van de bescherming van naoorlogse architectuur in Gent. Na een aanvankelijk positief contact, wenste de eigenaar echter niet verder mee te werken aan het beschermingsonderzoek.

¹¹ Mondelinge informatie verkregen van Fritz Schaffrath (30 maart 2018).

- *De hoogte van de autobergplaatsen is bepaald op 2,70m onder de kroonlijst gemeten vanaf het peil van het voetpad (...).*¹²

Het globale uitzicht van de huizen aan de Dahliastraat en de Mimosastraat aan de zijde van het kerkhof weerspiegelt ook vandaag nog die strikte voorschriften. Niet alleen is de bouwhoogte uniform (weliswaar met sommige straatwanden van twee en andere van drie bouwlagen), ook de bouwdiepte is op alle percelen vergelijkbaar en beperkt. De eenvoudige, doorsnee vormgegeven, vlakke voorgevels van de panden onder platte daken zijn in rode baksteen uitgevoerd. Als er een naastgelegen garage is, werd die nooit van een verdieping voorzien.

Woning De Bruycker is opgetrokken op een iets breder lot dan de meeste andere woningen in de straat, waardoor er links van de woning ruimte was voor een garage. Door de naastgelegen garage krijgt de woning het karakter van een halfopen bebouwing.

Woning De Bruycker heeft een grondoppervlakte van 6,5 op 11 meter (71,5 m²) en slechts 6,15 meter beschikbare bouwhoogte onder een plat dak. Die beperkte hoogte maakte volgens Fritz Schaffrath dat er niet met splitlevels gewerkt kon worden, een concept dat de architecten bij andere realisaties wel toepasten (zie verder).¹³ Bij woning De Bruycker opteerden de architecten voor een eenvoudig grondplan, met aandacht voor een efficiënt gebruik van de beperkte ruimte en een grote openheid op de benedenverdieping.

1.3.2. Beschrijving van het exterieur

Rijwoning van twee bouwlagen met links een dieperliggende garage van één bouwlaag. De oprijlaan naar de garage bestaat uit bakstenen die in strekverband werden geplaatst.

De lijstgevels met parement in rode baksteen, onder een plat dak met dunne zinken aflijning, zijn opvallend gesloten, grotendeels blind uitgevoerd en vrij eenvoudig van opbouw. De gevels worden doorbroken door rechthoekige venster- en deuropeningen, ingevuld met het originele zwart geschilderde, stalen schrijnwerk. Door de teruggetrokken garage zijn zowel de voor- als zijgevel zichtbaar vanop de openbare weg.

De voorgevel (gericht naar het noordoosten) kenmerkt zich door de combinatie van twee eenvoudige geometrische figuren: een rechthoek links en een halve cilinder rechts. Beide zijn subtiel van elkaar gescheiden door een dieperliggende betonstrook, op de verdieping doorbroken door een smal rechthoekig venster.

Het gesloten, rechthoekige gevelvlak wordt in de rechter benedenhoek doorbroken door een dieperliggende voordeur, voorzien van draadglas. Links van de voordeur verlicht een langwerpige, smal bandvenster, ingevuld met draadglas, de keuken. Rechts erboven bevindt zich een kleine, zwartgeschilderde cirkelvormige opening op een vierkant, metalen grondvlak, voor de afvoer van de afzuigkap. Een rechthoekig venster op de eerste verdieping maakt een directe verbinding met het bandvenster dat de zijgevel over de volledige lengte doorbreekt.

De halve cilinder rechts is volledig blind uitgevoerd en veruitwendigt de achterliggende trapkoker met spiltrap.

De naar het zuidoosten gerichte zijgevel wordt op de eerste verdieping alleen doorbroken door het hoger genoemde bandvenster, dat ook hier wordt verbonden met een rechthoekig venster in de achtergevel. Verder vertrekt een vierkante regenafvoer van een ondiepe inkeping bovenaan de linkerkant van het gevelvlak.

Tegen deze gevel is de garage als een eenvoudig, balkvormig volume met zwarte, metalen poort aangebouwd. De garagepoort is excentrisch geplaatst en loopt door tot in de hoek waar ze visueel aansluit op een rechthoekig venster in de zijgevel, dat doorloopt tot op de grond.

¹² Archief van de Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning van Stad Gent, Verkavelingsplannen, 1967_WO_046. Informatie verkregen via mail van 15 oktober 2018.

¹³ Mondelinge informatie verkregen van Fritz Schaffrath (30 maart 2018).

De achtergevel wordt op de verdieping slechts door twee kleine vensters doorbroken, die op dezelfde hoogte zijn geplaatst. Behalve het eerder genoemde rechthoekige venster in het verlengde van het bandvenster van de zijgevel is er nog een rechthoekig venster op de linker gevelrand. Enkele bakstenen ter hoogte van het eerste venster zijn lichter van kleur, mogelijk het gevolg van een reiniging.

Op de benedenverdieping is deze gevel iets complexer van opbouw en meer opengewerkt. Aan de linkerkant markeert een insprong een klein, rechthoekig terras uitgevoerd in rode baksteen op hun strekzijde geplaatst, waartoe een deurvenster vanuit de living toegang geeft. Het terras is overdekt met een afdak in gegolfde, doorzichtige kunststof platen. Het gevelvlak wordt ter hoogte van de living verder nog doorbroken door een rechthoekig venster en ter hoogte van de garage door een deur. Dit deel van de gevel was oorspronkelijk ook uitgevoerd in baksteen, maar werd door bouwfysische problemen (afbrokkelen van de stenen) in 2010 bepleisterd.¹⁴

Tussen living en garage zijn twee markante, halfcilindervormige sokkels te zien, die oorspronkelijk allebei voorzien waren van een zwart geschilderde buis in vezelcement als schoorsteen. Het parement van deze cilinders was oorspronkelijk uitgevoerd in baksteen, met bovenaan een strook zichtbeton. Het geheel werd eveneens bepleisterd in 2010 en de buis van de rechtersokkel werd verwijderd.

Naast het hoger vermelde terras is er een gelijkaardig terras voorzien ter hoogte van de garage. De achtergevel volgend werd ook een baksteenstrook van één strek breed aangebracht. De rest van het perceel is tuin zonder een specifieke aanleg of noemenswaardige beplanting.

1.3.3. Beschrijving van het interieur

1.3.3.1. Beschrijving van de inkomhal met het toilet

De voordeur geeft toegang tot een kleine inkomhal met rechthoekig grondplan. Rechts van de voordeur vertrekt een zwart gelakte, metalen spiltrap, waarvan de treden met tapijt zijn bekleed, naar de verdieping. De trap is een eigen ontwerp van de architecten, dat ook in andere realisaties werd gebruikt.¹⁵ In de wand links van de voordeur is een verwarmingselement ingewerkt in een nis, afgedekt met een zwart geschilderde houten plaat. In de linkerachterhoek van de inkomhal is een nis voorzien, waarvoor een vestiairekast werd ontworpen, die volgens Frits Schaffrath ook werd uitgevoerd.¹⁶ De kast is niet meer ter plaatse aanwezig. Het toilet bevindt zich daar tegenover.

Zowel inkomhal als toilet zijn voorzien van een tegelvloer in rechthoekige tegels met roodbruine schakeringen, splijttegels van het merk Buchtal. Dezelfde tegels zijn aangebracht op de noordwestwand van het toilet. Volgens Fritz Schaffrath paste het bureau deze tegels *'krachtig van uitstraling en betaalbaar, eveneens (...) in de tijdsgeest van deze periode'* toe in meerdere projecten.¹⁷

Achter de voordeur is in de vloer een rechthoekige, verdiepte zone voorzien, waarin een kokosmat is ingewerkt.

Plafonds van de ruimtes bestaan uit zichtbeton, dat op een bepaald ogenblik wit werd geschilderd. Het was niet de bedoeling van de architecten om het beton te schilderen. De uitvoering van het zichtbeton was bij woning De Bruycker immers zeer goed gelukt en daarom werd het beton alleen met een transparante substantie stofvrij gemaakt.¹⁸ Spots zijn ingewerkt in eenvoudige, cilindervormige openingen. De wanden bestaan uit wit geschilderde baksteen.

De eenvoudige, wit geschilderde vlakke, houten binnendeuren van het toilet en de living zijn in zwart geschilderde houten deurkaders geplaatst. Een markant detail is dat per

¹⁴ Mondelinge informatie verkregen van Philippe Vanherzeele (12 november 2018).

¹⁵ Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (21 november 2018).

¹⁶ Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (26 oktober 2018).

¹⁷ Idem.

¹⁸ Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (26 oktober 2018).

deurkader één verticale deurstijl zichtbaar is gelaten (links of rechts). Schakelaars en stopcontacten zijn in deze deurstijl ingewerkt. Boven iedere deur is een rechthoekig bovenlicht voorzien. De oorspronkelijke deurknoppen bleven bewaard.

1.3.3.2. Beschrijving van de living en de keuken

Een deur in de zuidwestwand van de inkomhal geeft toegang tot de living met aansluitende, open keuken. De living heeft een bijna vierkant grondplan, waaruit alleen aan de tuinzijde achteraan rechts een kleine, rechthoekige uitsnede is gemaakt, met een deur die uitgaat op het terras. De keuken met rechthoekig grondplan bevindt zich vooraan aan de straatzijde en sluit aan op de living.

Vloeren en plafonds zijn in deze vertrekken op eenzelfde manier als in de inkomhal en het toilet afgewerkt.¹⁹ De wanden van de keuken en de noordoostwand van de living zijn uitgevoerd in wit geschilderde baksteen. De overige wanden van de living werden van een witgeschilderde structuurbepleistering voorzien ("*gekrabd cementbezetwerk*" volgens de plannen²⁰). Deze afwerking gebruikten de architecten ook in andere woningen, bijvoorbeeld in woning De Zordo. Het effect zou bekomen worden door in de natte cement te krassen met een plank met nagels.²¹ Bij de zuidwestwand van de living is deze bepleistering niet tot op de volledige hoogte doorgetrokken, maar is aansluitend bij het plafond een strook in zichtbeton voorzien. Vloerconvectoren onder rechthoekige, metalen vloerroosters zorgen zowel in de keuken als in de living voor de verwarming.

Een sober uitgewerkt, maar toch opvallend element in de living is de open haard die in de zuidoostwand is ingewerkt. De wand zelf springt in aan de kant van de tuin. In de nis die zo ontstaat, is een massieve, horizontale, bepleisterde en witgeschilderde cilinder te zien, die het afvoerkanaal voor de rook van de haard bevat.

In het brede linkerdeel van de zuidoostwand is rechts onderaan een vrij lage, rechthoekige opening voorzien, asymmetrisch onderverdeeld in twee eenvoudige, op elkaar aansluitende nissen, gescheiden door een tussenmuur van ongeveer 10 centimeter breed. De smalle, rechthoekige haardmond in de rechtse nis wordt geflankeerd door een dubbel zo brede nis. Het tablet van de nissen is naar voor uitgebouwd tot een lage betonnen bank op massieve, rechthoekige poten. Onder de bank is ter hoogte van de haardmond een metalen asla voorzien.

Op de overgang tussen living en keuken is in de muur een zwevend betonnen vlak ingebracht, dat als keukentafel dienst doet.

De L-vormige keuken is nog voorzien van de volledige inrichting ontworpen door de architecten. Ze is opgebouwd uit boven- en onderkasten voorzien van smalle deuren uitgevoerd in hout dat recent mintgroen werd geschilderd²², bevat in een zwart geschilderd, geprononceerd houten *frame*. Er is ook een ladenkast aanwezig, met zwart geschilderde houten laden, onder het kookvuur. Ook het werkblad bestaat uit vermoedelijk massief, zwart geschilderd hout. De kasten aan de beide uiteinden van de keuken springen iets vooruit ten opzichte van de rest, lopen wel tot aan het plafond door, zijn gesloten tussen de boven- en onderkasten en komen daardoor massiever over dan de andere kastblokken. De tussenstijlen tussen de andere boven- en onderkasten zijn geaccentueerd en steken verder uit dan de deurtjes. De bovenkasten lopen niet door tot aan het plafond, maar zijn door een soort van hoekige, houten beugels aan wand en plafond opgehangen. De kastdeuren zijn nu voorzien van eenvoudige, ronde, donkerbruine deurknoppen. Die zijn echter niet te zien op oude foto's of op de tekeningen van de keuken uit het dossier in het archief van Fritz Schaffrath. De kastdeuren zijn, met uitzondering van de kastdeuren

¹⁹ Op oude foto's van de living is een tapijtvloer te zien. Volgens informatie van Fritz Schaffrath was het de bedoeling om splijttegels van het merk Buchtal te plaatsen, dus de vloer zoals die nu aanwezig is. Informatie verkregen van Fritz Schaffrath (26 oktober 2018).

²⁰ Privéarchief van Fritz Schaffrath, Dossier DEB.703.69.01, Detailplan van de open haard, s.d..

²¹ Mondelinge informatie verkregen van Fritz Schaffrath (6 maart 2018).

²² Sporen van de vermoedelijk oorspronkelijk beige verflaag zijn nog zichtbaar.

van de kasten op de uiteinden van de keuken, onderaan voorzien van een naar binnen afgeschuinde rand, wat deurknoppen eigenlijk overbodig maakt. De huidige deurknoppen zijn echter niet storend.

1.3.3.3. Beschrijving van de trap en de overloop

De smalle, zwartgeschilderde metalen, open spiltrap rechts van de voordeur, is in een cilindervormige koker geplaatst. De wanden van de koker zijn eveneens voorzien van "gekrabd cementwerk" (zie hoger).²³ Een eenvoudig, bolvormig verlichtingselement bekroont de trappaal, die centraal onder een halfronde koepel is geplaatst. Rond de koepel is de plafondbepleistering in de vorm van drie concentrische cirkels uitgewerkt. Dit eenvoudige detail zorgt voor een bijzonder accent. De trapleuning tussen de trappaal en de linkerwand van de overloop heeft een zwart geschilderde metalen leuning in de vorm van twee boven elkaar geplaatste rechthoeken met afgeronde hoeken, die verbonden zijn door korte tussenstijlen.

De overloop bevindt zich langs de rechterflank van de woning. Het grondplan ervan heeft de vorm van een omgekeerde, gespiegelde L en de overloop is voorzien van een vloerbedekking in tapijt. Hij wordt verlicht door plafondspots, ingewerkt in eenvoudige, cilindervormige openingen en drie kleine, vierkante bovenlichten. Een markant element is de op maat gemaakte, kamerhoge vaste kast langs de volledige lengte van de rechterwand, ook ontworpen door de architecten. Ze heeft zes schuifdeuren, die langs de zijkanten voorzien zijn van langgerekte, rechthoekige inkepingen met afgeronde hoeken als deurgrepen. De kastdeuren zijn beige geschilderd, met uitzondering van de deurgrepen en de zijkanten van de deuren, die in het donkerbruin zijn uitgevoerd.

De linkerwand van de overloop is uitgevoerd in witgeschilderde baksteen.

De overloop geeft toegang tot de slaapkamer van de ouders en de kinderkamers met centrale studeerkamer, alle gelegen aan de linkerkant van de woning en verlicht door één langgerekt, smal bandvenster in de zijgevel, met uitlopers in de voor- en achtergevel. De vernieuwde badkamer bevindt zich aan tuinzijde in het verlengde van de overloop. Vermeldenswaardig in deze ruimte is het vierkante bovenlicht, naar hetzelfde model als deze op de overloop, maar groter van formaat. Alle deuren op deze verdieping zijn van hetzelfde model als deze van de benedenverdieping.

1.3.3.4. Beschrijving van de slaapkamer van de ouders

De slaapkamer van de ouders is een eenvoudige ruimte op een bijna vierkant grondplan. Via een overhoeks bandvenster kijkt ze uit over de straat. De vloer is voorzien van een vernieuwde vaste vloerbedekking in tapijt. De wanden zijn deels uitgevoerd in witgeschilderd zichtbeton en deels in witgeschilderde baksteen. Voor de radiatoren van de verwarming zijn vlakke, zwart geschilderde houten omkastingen geplaatst.

1.3.3.5. Beschrijving van de kinderslaapkamers en de studeerkamer

De twee kinderkamers en de studeerkamer zijn op de plannen voorzien als een afzonderlijke entiteit op c- vormig grondplan. De slaapkamer van de meisjes lag naast de slaapkamer van de ouders. De slaapkamer van de jongens lag aan de kant van de tuin. Beide hebben een deur die uitgaat op de overloop. De tussenliggende studeerkamer geeft niet uit op de overloop, maar is alleen toegankelijk vanuit beide slaapkamers. Om ruimte te besparen werden schuifwanden voorzien, iets wat vaker door de architecten werd toegepast²⁴. Deze zijn nu niet meer aanwezig. De meisjeskamer wordt van de studeerkamer gescheiden door een muur in baksteen. De jongenskamer en de studeerkamer vormen één geheel.

²³ Privéarchief van Fritz Schaffrath, Dossier DEB.703.69.01, Detailplan van de lichtkoepel, s.d..

²⁴ Schriftelijke informatie van Fritz Schaffrath (21 november 2018).

De aankleding van de kamers is eenvoudig. De vloer is voorzien van een vernieuwde vaste vloerbedekking in tapijt. De wanden zijn deels uitgevoerd in witgeschilderd zichtbeton en deels in geschilderde baksteen. De kleuren voor de muren zijn waarschijnlijk niet meer volledig oorspronkelijk. Ook hier zijn voor de radiatoren van de verwarming vlakke, zwart geschilderde houten omkastingen geplaatst.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens plaatsbezoeken op 27 maart 2018 en 12 november 2018. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Behoudens verborgen gebreken, bevindt het gebouw zich in goede bouwfysische toestand. Volgens informatie van de huurders is de dakbedekking aan vervanging toe. Op de overloop is te zien dat het oorspronkelijke vloerpeil ongeveer 1 centimeter gezakt is. Deze situatie zou echter al meer dan tien jaar stabiel zijn. Het glas van het raam van de living naast de open haard zou aan de kant van de tuin aangetast zijn door roet.²⁵

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

2.1.1. Architectenbureau Raman & Schaffrath²⁶

2.1.1.1. Opleiding en carrière

Johan Raman (°1940- † 2016) studeerde in 1965 af als architect aan het Hoger Instituut voor Architectuur en Sierkunst Sint-Lucas in Gent. Vanaf 1965 liep hij stage bij verschillende architecten en bureaus: Francis Serck (1965-1967), Jean Van den Bogaerde (1967) en het bureau Van den Bogaerde, Van Driessche en Behrens (1967-1969). Begin 1969 richtte hij samen met Fritz Schaffrath het bureau Raman & Schaffrath op. Na het ontbinden van dit bureau in 1983 ging Raman in 1984 als zelfstandig architect aan de slag. Al vanaf 1971 gaf hij les aan het Hoger Architectuurinstituut van de stad Gent, vanaf 1993 ook aan de VUB, Faculteit Toegepaste wetenschappen, afdeling Architectuur.

Fritz Schaffrath (°1944) studeerde in 1967 af als architect aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Gent. Tijdens zijn opleiding werd hij onderscheiden bij de Godecharleprijs, net als zijn studiegenoten Johan Baele (BARO) en Dirk Bontinck.²⁷ Al tijdens zijn opleiding deed hij stage bij het architectenbureau van Herman De Witte, gevolgd door een stage bij Juliaan Lampens en Rutger Langaskens (1967) en bij het bureau Vervenne-Loys (1967-1969). Na 1983 werkte Schaffrath verder als zelfstandig architect. Sinds 1996 staat hij aan het hoofd van de vennootschap Ontwerpbureau Kwadraat +. Daarnaast gaf hij vanaf 1970 ook les aan het Stedelijk Hoger Instituut voor Architectuur en Stedebouw in Gent. Sinds 1978 is hij docent aan het Hoger Architectuurinstituut te Gent en sinds 1992 doceert hij aan de Hogeschool Gent/Campus Bijloke. Andere activiteiten omvatten onder meer een functie als afgevaardigde van de Raad van de Orde van

²⁵ Mondelinge informatie verkregen van Philippe Vanherzeele (18 mei 2018, 12 november 2018).

²⁶ Behoudens waar anders aangegeven, is de informatie over de architecten Raman & Schaffrath overgenomen uit: Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/44021/146.1, Woning De Zordo in Gent (DEPUYDT K. 2018).

²⁷ BERT E., REYNTJENS A., TORFS E. 1999-2000: *Fritz Schaffrath*, onuitgegeven oefening Bouwkunde, Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen.

Architecten Oost-Vlaanderen (1985-1991) en een aanstelling als gerechtsdeskundige bij de Rechtbank van Eerste Aanleg te Gent .

2.1.1.2. *Ontstaan van de samenwerking*

Johan Raman en Fritz Schaffrath leerden elkaar kennen op een verbroederingsactiviteit tussen de Gentse architectuuropleidingen van het Hoger Instituut Sint-Lucas en het Stedelijk Hoger Instituut voor Architectuur en Sierkunst. Daarna bleven ze contact houden. Hun samenwerking ontstond spontaan. Voor het ontwerp van een vakantiedorp in de Pyreneeën (niet uitgevoerd) schakelde Johan Raman de hulp in van Fritz Schaffrath. Kort daarop haalde Fritz Schaffrath een opdracht binnen voor het ontwerp van een woning voor een bevriend koppel (woning Haeck te Waregem (Sint-Eloois-Vijve)), waarbij hij Johan Raman betrok. Begin 1969 richtten ze samen het architectenbureau Raman & Schaffrath op. Hierna volgden andere opdrachten vrij snel, waarbij woning De Bruycker de eerste officiële opdracht van het bureau was²⁸. In de periode tussen 1969 en 1983, toen het bureau ontbonden werd, bouwden ze een rijk en boeiend oeuvre uit. Naast enkele renovatieprojecten, ontwerpen voor groepsbebouwingen en onderwijsgebouwen, bestaat dit hoofdzakelijk uit nieuwbouwontwerpen voor private woningen. Na inventarisatie en een eerste oevrestudie werden er 39 woningen gedetecteerd en gelokaliseerd. De groep 'private woningen' omvat zowel rijwoningen, halfopen bebouwingen als vrijstaande woningen die voornamelijk gelegen zijn in Gent en de omliggende gemeenten.

2.1.1.3. *Situering van het oeuvre in de tijd*

Het oeuvre van Raman & Schaffrath weerspiegelt de toenmalige architectuurevolutie. Na de Tweede Wereldoorlog explodeerde de woningbouw. In de stad stond onder meer het appartementsgebouw als model voorop. In de periferie en randgemeenten werden veel gronden verkaveld en verschenen rijwoningen en vrijstaande woningen. Architecten werden hierbij geconfronteerd met strikte bouwvoorschriften, in functie van de gewenste landelijke 'eenheid'. Door dakvorm, materiaalkeuze en soms de stijl te reglementeren, werd de uiteindelijke vormgeving sterk gestuurd. Tegelijkertijd was dit een periode waarin de architectuur en haar modellen in vraag gesteld werden en waarin nieuwe perspectieven ontstonden. Een aantal sterke individuen ontwikkelden een moderne architectuurtaal, gestaafd door een nieuwe visie omtrent bouwen en wonen. Ook de opkomst van nieuwe bouwmaterialen en innovatieve constructietechnieken oefende invloed uit. Toch blijkt uit het onderzoek van de verkavelingen in de Gentse deelgemeenten dat de vooruitstrevende architectuur slechts een klein aandeel heeft in het gerealiseerde gebouwenbestand. Dit hangt enerzijds samen met de hoger beschreven bouwvoorschriften, anderzijds is het zo dat de vooruitstrevende architectuur in ons land nooit een stevige voet aan de grond kreeg in deze periode.²⁹ In tegenstelling tot in buurlanden als Nederland, Frankrijk en Engeland werd in België gekozen voor het stimuleren van de individuele woningbouw, onder meer door de Wet De Taeye. Net op het vlak van deze individuele woningbouw konden architecten moeilijker hun modellen opdringen en was de vrij conservatieve smaak van de meeste bouwheren waarschijnlijk ook een niet te onderschatten hinderpaal.

Het bureau Raman & Schaffrath baande zich een weg tussen deze verschillende tendensen. Ondanks de vaak strenge bouwvoorschriften slaagden ze er in om totaalconcepten te realiseren waarbij vaak op een beperkte oppervlakte toch een sterke en vooral leefbare ruimtelijkheid gecreëerd wordt. De architectuurtradities van Le Corbusier met zijn open plan en splitlevels, van Mies van der Rohe en Bauhaus in de eenvoudige lijnvoering, van Horta en Gerrit Rietveld in de zoektocht naar ruimte en een perfecte lichtinval, en van het brutalisme met het gebruik van *béton brut*, zijn voor hen referentiepunten. Hierbij laten ze zich ook, vaak onbewust, inspireren door tijdsgenoten. De structuralisten Jo Van den Broek en Jaap Bakema werkten volgens Schaffrath inspirerend voor het gebruik van splitlevels om ruimtelijkheid te creëren. Invloedrijk was eveneens hun fijngevoeligheid voor

²⁸ Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (26 oktober 2018).

²⁹ VAN HERCK K., AVERMAETE T.(ed.) 2006: *Wonen in welvaart*, Rotterdam, Antwerpen, 196.

het dimensioneren van de ruimte waarbij rekening gehouden wordt met de menselijke maat en een zorgvuldige detaillering. Mede doordat Raman en Schaffrath les gaven, volgden zij de internationale tendensen sterk op. Schaffrath bezocht bijvoorbeeld in het kader van zijn lessen architectuur-actualia aan de Gentse Academie het Raadhuis in Rodovre (1956) van Arne Jacobsen en het Museum Louisiana (1956-2014) van Vilhelm Wohlert. Ook de Siedlung Halen (1955-1962) in Bern van Atelier 5 waarbij een woongemeenschap opgebouwd is uit heel smalle betonwoningen in terrasvorm, de gebouwen van de Olympische Spelen in München uit 1971 en de betonnen kerk (1964-1967) van Helmut Striffler in Dachau haalt Schaffrath aan als inspiratiebronnen. Als invloed op het werk van Raman vermeldt Schaffrath het werk van Gottfried Böhm en dan meer bepaald zijn ontwerp voor de pelgrimskerk (Maria Koningin van de Vrede-kerk) in Neviges. Hiervan lieten de textuur van het ruwe zichtbeton, de ruimtelijkheid en de lichtinval via de glas-in-loodramen een grote indruk na. Deze en vele andere voorbeelden, reizen en bezoeken hebben allemaal indirect invloed gehad op de ontwerpen van het architectenduo.

2.1.1.4. Terugkerende elementen in de architectuur

De architectuur van Raman & Schaffrath kenmerkt zich door enkele terugkerende elementen: het gebruik van beton, het creëren van ruimtelijkheid, de zoektocht naar licht en de haard als hart van de woning.

De architecten maken veel gebruik van **ruw zichtbeton of béton brut**. De eerste realisaties als woning De Bruycker en woning Haeck (Schoendalestraat 174, Waregem) werden uitgevoerd in al dan niet geschilderde baksteen. In het interieur van beide woningen werd wel beton gebruikt voor bijvoorbeeld schouwen en plafonds. Latere ontwerpen als woning Dewulf (Moerstraat 87, Drongen) of woning De Zordo (Leiekaai 10, Gent) tonen een volledige opbouw in betonsteen of ruw zichtbeton. Volgens Schaffrath gebruikte het bureau vaak beton om twee redenen. Enerzijds werden in deze periode veel woningen gebouwd met een bouwpremie. De architect was daardoor gehouden aan bepaalde normen, vastgelegde oppervlaktes en een beperkt budget. Beton was volgens Schaffrath in de jaren 1970 een vrij goedkoop bouw materiaal. Door de beperkte budgetten waren bouwheren bereid om de afwerking van hun woning uit te stellen en zochten architecten naar goedkope materialen waarbij ruwbouw ook direct afwerking betekende. Anderzijds gebruikte het architectenduo het ruwe zichtbeton ook als een reactie tegen de klassieke architectuur met gevels in witsteen en grote kroonlijsten. Uiteindelijk werd de betonafwerking een handelsmerk van het architectenbureau waar nieuwe klanten op afkwamen, specifiek op zoek naar deze materialiteit en architectuurtaal.

De zoektocht naar een menselijke schaal in de **ruimtelijkheid, lichtinval en privacy** stond centraal in de ontwerpen van Raman & Schaffrath. Volgens Schaffrath leidde deze zoektocht in elk ontwerp naar een andere oplossing. In de vrijstaande woning Haeck in Waregem (Schoendaelestraat 174) bood een spel van volumes het antwoord. De woning is opgebouwd rond een centrale kern waarrond de trap toegang geeft tot verschillende woonniveaus die schroefvormig omhoog draaien. Resultaat is een kubus met meerdere uitstulpingen en een duplexopbouw van de keuken boven de opengewerkte leefruimte. In het ontwerp van een rijwoning is de bewegingsruimte voor de architecten echter kleiner. Bijkomend legde de stad Gent op een bepaald ogenblik ook de verplichting op om de auto in het bouwvolume een plaats te geven. Om dit op te vangen introduceerden Raman & Schaffrath in hun architectuur het split-levelprincipe waardoor het wonen opgedeeld wordt in kleine entiteiten en het contact met de tuin vlot behouden blijft. De woningen Cleyman (Mimosastraat 127, Gent), Schaffrath (Drongensesteenweg 109, Gent) en De Zordo zijn hier goede voorbeelden van.

Woning De Bruycker is op het vlak van ruimtelijkheid een uitzondering in het oeuvre. Door de opgelegde beperking in bouwhoogte konden de architecten hier geen splitlevel toepassen. Toch werd ook hier op een creatieve manier gezorgd voor ruimtelijkheid en lichtinval. De spiltrap tussen de gelijkvloerse en eerste verdieping bevindt zich helemaal aan de voorzijde van de woning en wordt zenitaal verlicht door een ronde koepel in het

dak. Op die manier wordt natuurlijk licht binnetrokken in de anders donkere inkomhal op de gelijkvloerse verdieping en in de smalle nachthal op de eerste verdieping. Uit de gesloten voor- en zijgevels spreekt het belang dat de architecten hechtten aan de privacy van de bewoners.

In de ontwerpen voor rijwoningen van het architectenbureau Raman & Schaffrath merkt Marc Dubois ook een geleidelijke verhoging naar ruimtelijke complexiteit op. Waar in de ontwerpen voor woning De Bruycker, woning Cleyman en woning De Zordo de ruimtelijkheid nog zuiver is opgebouwd, is er bij een ontwerp als woning De Mey (Kikvorsstraat, Gent) een zeker maniërisme te bespeuren. De ruimtelijkheid verbrokkelde steeds meer: muurtjes, onnodige trapjes en terrassen doorbreken de puurheid. De ruimtes worden meer opgedeeld in kamers en een badkamer wordt als het ware in een nis verstopt.

De **haard** heeft in de ontwerpen van Raman & Schaffrath vaak een prominente en centrale plaats. Om de haard als hart van de woning de nodige aandacht te geven, neemt hij in hun ontwerpen grote proporties aan, soms met zichtbare buizen en vaak heel bruto qua vorm en materialiteit. Volgens Schaffrath is de haard het centrale ontmoetingspunt in de woning, een principe dat ook bij architecten als Frank Lloyd Wright en Le Corbusier voorkomt. In woning De Zordo werd een aparte haardhoek ingericht waar oorspronkelijk een matras en kussens voorzien waren. In woning Cleyman is de haard uitgewerkt als een massief blok en bij woning De Zordo is de betonnen haard getrapd om de massiviteit ervan te doorbreken. De haard in woning De Bruycker is helemaal ingebouwd in de wand. Een immense buis maakt de verbinding naar één van de oorspronkelijk twee grote schouwen, die gelden als tegengewicht voor de afgeronde vorm van de spiltrap in de voorgevel.

2.1.1.5. Internationale erkenning: de Eternitprijs

Het bureau Raman & Schaffrath nam ook geregeld deel aan nationale en internationale wedstrijden. In 1972, 1974 en 1980 behaalden ze een eervolle vermelding bij de Internationale Prijs voor Architectuur Eternit voor respectievelijk woning De Bruycker, woning Cleyman en woning De Zordo. Deelname aan dergelijke internationale wedstrijden was volgens Schaffrath heel belangrijk omdat hun werk dan op een internationale schaal, door een internationale jury besproken en gevalideerd werd.

De internationale prijs voor architectuur Eternit werd tot op vandaag nog niet volledig onderzocht.³⁰ Het idee voor de wedstrijd was afkomstig van Etienne van der Rest, de toenmalige voorzitter van de Belgische Eternit Groep. Het is nog niet volledig duidelijk hoeveel edities er geweest zijn.³¹ De prijs werd voor het eerst uitgereikt in 1970. De laatste vermelding die werd teruggevonden van de internationale architectuurprijs is de editie van 1991. Ook later komen nog Eternitwedstrijden voor, maar die lijken eerder gebonden aan bepaalde landen en een samenwerking met architectuurscholen, met name in Zwitserland.

De tweejaarlijkse architectuurwedstrijd had tot doel om "*bouwwerken met bijzondere architektonische kwaliteiten, zowel op esthetisch, functioneel als technisch gebied te onderscheiden*". De jury had een internationale samenstelling: juryleden waren afkomstig uit de landen waarvan architecten mochten deelnemen aan de prijs. In de loop der jaren zou het veld van deelnemende landen systematisch worden uitgebreid en ook het wedstrijdreglement was, zeker gedurende de eerste jaren, aan wijzigingen onderhevig.

Bij de eerste editie in 1970 ging de prijs naar Claude Strebelle, voor het gebouw van de centrale verwarming van de universiteit van Luik. Bij de tweede editie van de prijs in 1972 kaapte de Nederlander Onno Greiner de eerste prijs weg, voor een psychotherapeutisch complex te Halsteren. De tweede prijs ging naar Johan Baele en Eric Balliu (BARO) voor een eengezinswoning in Lovendegem. De jury werd bij deze editie voorgezeten door Edo

³⁰ Alle informatie over de Internationale Prijs voor Architectuur Eternit, tenzij anders aangegeven afkomstig uit: DE HOUWER V. 2018: *De internationale prijs voor Architectuur Eternit*, onuitgegeven ontwerp tekst voor de personendatabank, Agentschap Onroerend Erfgoed.

³¹ Het archief van de wedstrijd, bewaard bij de firma Eternit, kon niet geconsulteerd worden.

Draps, de voorzitter van de Koninklijke Federatie der Architectengroeperingen van België en was verder als volgt samengesteld:

- Jean Potvin, Koninklijke Federatie der Architectengroeperingen van België
- Th. Boosten en H. Nijenhuis, Koninklijke Maatschappij ter bevordering van de Bouwkunst
- René Mailliet, voorzitter van de Hoge Raad van Architecten van het Groothertogdom Luxemburg
- Ionel Schein, afgevaardigde van den Internationale Architectenunie
- C. Crappe van het Nationaal Instituut voor de huisvesting
- Leopold Hendrickx van het bestuur voor Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening
- Renaat Braem

De laatste twee juryleden werden specifiek uitgenodigd door de firma Eternit.

Het archief van winnaar Onno Greiner bevat een volledig juryverslag voor deze editie.³² De prijzenpot bedroeg voor dit jaar 250.000 frank, te verdelen over de eerste en de tweede prijs. De eerste prijs ter waarde van 175.000 frank zou gaan naar het werk dat het meeste aan het uitgangspunt van de wedstrijd beantwoordde. De tweede prijs van 75.000 frank was voor de inzending die op de *"meeste (sic) oordeelkundige manier gebruik maakt van Eternitmaterialen"*. Beide prijzen mochten ook aan dezelfde realisatie worden toegekend. In totaal namen er 58 inzendingen deel. Hoewel de jury verheugd was over het grote aantal deelnemers, waren ze niet onverdeeld enthousiast over de kwaliteit ervan. Drie juryleden meenden zelfs dat: *"in het geheel van de inzendingen niet de nodige kwaliteiten aanwezig zijn om een eerste prijs toe te kennen"*. Na uiteindelijk vier stemronden, verdeeld over twee dagen, werden toch zeven werken weerhouden die in aanmerking kwamen voor de prijzen. Volgens de puntentelling van de eerste dag stond woning De Bruycker van architecten Raman & Schaffrath op een gedeelde derde plaats. De stemming wijzigde echter de volgende dag, waardoor twee werken afvielen en vervangen werden door twee andere werken. Woning De Bruycker hield echter stand. Alle zeven werken die de laatste stemronde haalden, werden opgenomen in het juryverslag. Naast de twee bekroonde werken en de woning De Bruycker waren dit:

- Studiebureel voor ingenieurs en architecten in Amersfoort, architect David Zuiderhoek;
- Jeugdontvangstcentrum in Arnemuiden, architect Onno Greiner;
- Drie woonhuizen op open veld in Gits, Bureel Planning;
- Een woning op open terrein in Marke, Bureel Planning.

Over woning De Bruycker schreef de jury volgende lovende beoordeling:

"Projekt nr. 18 is een eensgezinswoning te Gent van de Architecten Johan Raman en Fritz Schaffrath. Het werd gebouwd in het midden van een straat en bevat op het gelijkvloers een inkomhall met vestiaire en W.C., een keuken in het N.W., een Z.O. georiënteerde living en een garage. Op de eerste verdieping, verbonden met het gelijkvloers door een wenteltrap die zéér weinig plaatsverlies meebrengt, zijn de verschillende kamers verdeeld: de slaapkamers der ouders en kinderen, een kleine studio en een badkamer die opent op een gang waarin ook muurkasten zijn voorzien.

De konstruktie is opgebouwd uit baksteen en ruwe beton wat aan het gebouw een gewild ruw aspekt geeft, zowel binnen als van buitenaf .

Deze stijl wordt bevestigd in alle details van het werk. De jury erkent graag de eerlijkheid en de trouwheid van de expressie.

³² Alle informatie over de editie van 1972 is afkomstig uit: Het Nieuwe Instituut, Archief O. Greiner, GREO66039d28, Eternitprijs 1972. Correspondentie, juryrapport en andere geschreven stukken. 1973-1974. Het juryrapport werd per mail bezorgd door I. De Jong op 29 mei 2018.

De functies zijn met autoriteit uitgedrukt, zo de cilindrische vorm in metaalwerk voor de trap, de metalen schouwen op beton- voet voor de chauffage en open haard. Intelligent georganiseerd en expressief door zijn architectuur beantwoordt dit werk ondermeer aan alle criteria van optimaal comfort voor een beperkt budget. Deze realisatie toont een zeker en moedig talent. De jury vraagt de auteurs van dit eenvoudig werk deze prachtige eigenschappen te bewaren bij de conceptie van eventuele grotere realisaties."

Het feit dat onder meer Renaat Braem, als kritisch modernist in de jury zat net als Ionel Schein en het feit dat het ontwerp van woning De Bruycker op beide dagen de stemming doorstond, zegt- net als deze positieve eindbeoordeling- zeker iets over hoe de architecturale kwaliteit van het pand indertijd in een internationale context beoordeeld werd.

2.1.1.6. Referenties naar heden en verleden: woning De Bruycker architectuurhistorisch bekeken

Woning De Bruycker valt op door haar gesloten exterieur, opgebouwd uit eenvoudige geometrische vormen als cilinders en rechthoekige vlakken. De eenvoudige opbouw, de geslotenheid en de massiviteit van het ontwerp maken het pand ook vandaag nog een opvallende, enigmatische verschijning in het straatbeeld.

De gevels worden aan straatzijde slechts spaarzaam door lichtopeningen doorbroken. De smalle vensters lijken eerder de functie te hebben om licht binnen te laten en niet om een uitzicht te bieden. Het uitzicht op de smalle straat is per definitie niet interessant en ook niet nodig in functie van de keuken (waarvan het raam zelfs voorzien is van draadglas) en de slaapkamers. De woning wordt hierdoor naar binnen gericht en krijgt een zeer privaat karakter. Alleen op de benedenverdieping aan de tuinzijde is er meer openheid naar de kleine gezinstuin.

Het plan van de woning is eenvoudig, open voor de leefruimtes op de benedenverdieping, functioneel en ruimtebesparend voor de circulatieruimtes en de vertrekken op de bovenverdieping. Er wordt op een creatieve manier gezocht naar ruimtelijkheid en lichtinval. De spiltrap tussen de gelijkvloerse en eerste verdieping bevindt zich helemaal aan de voorzijde van de woning en wordt direct verlicht door een ronde koepel in het dak. Op die manier wordt natuurlijk licht binnengetrokken in de anders donkere inkomhal op de gelijkvloerse verdieping en in de smalle nachthal op de eerste verdieping. Behalve wat de circulatie betreft (de spiltrap) wordt het plan niet veruitwendigd in het exterieur.

In het exterieur wordt baksteen (opgelegd door de verkavelingsvoorschriften) gecombineerd met enkele details in zichtbeton. Ook in het interieur werd gebruik gemaakt van zichtbeton.

Door haar vormgeving vertolkt woning De Bruycker niet alleen de principes van het architectebureau Raman en Schaffrath, maar sluit ze ook aan bij het brutalisme. Het brutalisme bloeide tussen de jaren 1950 en het midden van de jaren 1970.³³ Het is een vooruitstrevende architectuurstroming waarvan de definitie tot op vandaag het voorwerp is van discussie.³⁴ Reyner Banham is de voornaamste architectuurcriticus die deze stroming in het begin in kaart bracht. In zijn artikel 'The New Brutalism'³⁵ uit 1955 komt deze auteur initieel tot volgende criteria, die brutalistische gebouwen karakteriseren:

³³ S.N. s.d.: *Introduction to Brutalism* [online], <http://brutalism.online/brutalism> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

³⁴ ABRAHAMSON M. 2011: *Brutalism: The Word Itself and What We Mean When We Say It* [online], <https://criticundertheinfluence.wordpress.com/2011/11/20/brutalism-the-word-itself-and-what-we-mean-when-we-say-it/> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

Zie eveneens inleidende teksten van ELSER O., KURZ P. & CACHOLA SCHMAL P. 2017: *SOS Brutalism A global survey*, Zürich.

³⁵ BANHAM, R. 1955: *The New Brutalism* [online] <https://www.architectural-review.com/essays/viewpoints/the-new-brutalism-by-reyner-banham/8603840.article?search=https-%3a%2f%2fwww.architectural-review.com%2fsearcharticles%3fparametrics%3d%26keywords%3d-brutalism+banham%26PageSize%3d10%26cmd%3dGoToPage%26val%3d3%26SortOrder%3d1> (geraadpleegd op 24 oktober 2018)

- "1: formal legibility of plan;
- 2: clear exhibition of structure;
- 3: valuation of materials for their inherent qualities 'as found.'"

In een veel geciteerde zinsnede voegt hij er nog het non-conformistische, koppige en moeilijke karakter van deze architectuurstroming aan toe:

"In the last resort what characterizes the New Brutalism in architecture [...] is precisely its brutality, its je-m'en-foutisme, its bloody-mindedness."

Hij besluit zijn artikel, na verdere analyse met volgende drie criteria:

- "1: memorability as an image;
- 2: clear exhibition of structure;
- 3: valuation of materials 'as found.'"

Andere contemporaine bronnen leggen de nadruk op het contrast tussen het brutalisme en de architectuur van de voorgaande periode:

*"the style of mass, weight, roughness and solidity that has become the most frequent medium of advanced architectural expression"*³⁶

*"what seemed to unite the Brutalists was their opposition to the ideal of lightness upheld by Mies van der Rohe, Philip Johnson and Skidmore, Owings en Merrill"*³⁷

Het gaat bij brutalisme dus om eerlijkheid qua programma en constructie, gekoppeld aan een abstracte, monumentale vormgeving.³⁸ Voorbeelden van brutalisme zijn massief (ook al zijn ze niet noodzakelijk groot), 'burchtachtig' van uiterlijk, met een voorliefde voor het gebruik van zichtbaar beton of een combinatie van beton en baksteen.³⁹ Al deze eigenschappen zijn terug te vinden in het ontwerp van woning De Bruycker. De woning kwam ook tot stand in een periode waarin de brutalistische stroming in het Gentse een hoogtepunt kende en verschillende realisaties erkenningen in de wacht sleepten.⁴⁰

Vermits zowel Johan Raman als Fritz Schaffrath actief waren in het onderwijs en de architectuuractualiteit op de voet volgden, moet rekening gehouden worden met een veelheid aan mogelijke inspiratiebronnen voor hun werk, die zij al dan niet bewust in zich opnamen.

In zijn boek *'The New Brutalism: ethic or aesthetic?'* wijdt Banham hoofdstuk zeven aan een moeilijk te plaatsen categorie van brutalisten die hij de "brick brutalists" noemt, architecten aan de periferie van het brutalisme, van wie het niet steeds duidelijk is of ze al dan niet tot de stroming gerekend moeten worden.⁴¹ Een bijzondere realisatie die hij in dit boekdeel bespreekt en die zeker bekend was bij Fritz Schaffrath⁴² is de Sint-Marcuskerk

³⁶ ELSER O., KURZ P. & CACHOLA SCHMAL P. 2017: *SOS Brutalism A global survey*, Zürich, 24.

³⁷ Idem, 23.

³⁸ VIDLER A. 2014: *Troubles in Theory V: The Brutalist Moment(s)* [online], <https://www.architectural-review.com/8658075.article?search=https%3a%2f%2fwww.architectural-review.com%2fsearcharticles%3fparametrics%3d%26keywords%3dbrutalism+banham%26PageSize%3d10%26cmd%3dGoToPage%26val%3d2%26SortOrder%3d1> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

³⁹ S.N. s.d.: *Introduction to Brutalism* [online], <http://brutalism.online/brutalism> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

⁴⁰ Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/44021/145.1, Architectenwoning Louis Hagen, Gent (VERHELST J. 2018).

⁴¹ BANHAM R. s.d.: *The New Brutalism: ethic or aesthetic* [online], https://monoskop.org/File:Banham_Reyner_The_New_Brutalism.pdf (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

⁴² Mondelinge informatie verkregen van Fritz Schaffrath (30 maart 2018).

in Stockholm uit 1960 van Sigurd Lewerentz. De inkompartij van deze kerk toont qua exterieur gelijkenissen met woning De Bruycker.

Andere architecten die zich in deze periferie bevinden en niet expliciet tot het brutalisme gerekend worden of soms beschouwd worden als voorlopers ervan zijn Alvar Aalto en Louis I Kahn. Een aantal van hun werken koppelt een kenmerkende eenvoud, geslotenheid en massiviteit aan het gebruik van baksteen in het exterieur. Zo vertonen onder meer het stadhuis van Säynatsalo (1949-1952) in Helsinki, het Cultuurhuis in Helsinki (1952-1958), de gebouwen van de universiteit van Jyväskylä (1959) en het hoofdgebouw van de technische universiteit van Helsinki (1964) van Aalto en het Sher-e-Bangla Nagar project (ontworpen vanaf 1962) in Dhaka van Kahn, voornamelijk zeker overeenkomsten met woning De Bruycker, ondanks de sterk verschillende schaal⁴³.

Tot architecten uit de periferie van het brutalisme kan ook Gottfried Böhm gerekend worden, een architect wiens pelgrimskerk (Maria Koningin van de Vrede-kerk) in Neviges uit 1963 zoals hoger geschetst een grote invloed uitoefende op Johan Raman.⁴⁴ Böhm, winnaar van de Pritzkerprijs in 1986, wordt gezien als een expressionist en een post-Bauhausarchitect.⁴⁵ Het expressionistische, sculpturale karakter van de pelgrimskerk van Neviges is niet terug te vinden in de woning De Bruycker, maar voornamelijk zijn er zeker gelijkenissen te noteren met Böhms gelijktijdig tot stand gekomen Verrijzeniskerk in Keulen⁴⁶, met name met de bakstenen onderbouw met zijn gesloten vlakken en gebogen wand.

Het zoeken naar geborgenheid en privacy dat tot uiting komt in de spaarzame doorbrekingen van het exterieur aan straatzijde, heeft de woning De Bruycker gemeen met het structuralisme, maar ook met de architectuur van Adolf Loos.⁴⁷ Ook het Gentse bureau BARO, dat gelijktijdig opereerde en waar Raman & Schaffrath goede contacten mee onderhielden, gebruikte in sommige realisaties een gelijkaardige vormtaal en legde eveneens de nadruk op privacy, onder meer door een gesloten exterieur.⁴⁸

Tot slot grijpt woning De Bruycker qua vormgeving ook terug naar het modernisme van het interbellum in ons land. Het gesloten exterieur met eenvoudige opbouw en uitwerking in baksteen doet sterk denken aan het werk van Walter Van den Broeck in Antwerpen, zeker aan rijwoning Van Haver⁴⁹, in 1933 bekroond met de Prijs Van de Ven. De cilinder aan de voorgevel is hier evenwel geen uitdrukking van een achterliggende trap, maar een erker. De trapkoker is als een afleesbaar, betonnen circulatie-element bijvoorbeeld terug te vinden in de eigen woning van Gaston Eysselinck in Gent⁵⁰ en de woning Gustaaf Jacobs van Jan Jaak Jacobs⁵¹. Ook de minimale oppervlakte en het uitgekende ruimtegebruik refereren naar deze periode.

⁴³ Voor afbeeldingen van al deze werken: zie bijlage 5.3 Documentatie.

⁴⁴ FIEDERER L. 2017: *AD Classics: Neviges Mariendom / Gottfried Böhm* [online], <https://www.archdaily.com/92646/ad-classics-neviges-mariendom-gottfried-bohm> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

⁴⁵ S.N. s.d.: *Biography Gottfried Böhm* [online], <https://www.pritzkerprize.com/biography-gottfried-bohm> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

⁴⁶ S.N. s.d.: *Christi Auferstehung Church* [online], <http://architectuul.com/architecture/christi-auferstehung-church> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).

⁴⁷ COLOMINA B. 1990: *Intimacy and Spectacle. The Interiors of Adolf Loos* [online], https://www.jstor.org/stable/29543700?newaccount=true&read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (geraadpleegd op 26 oktober 2018).

⁴⁸ Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/44021/143.1, Woning Goethals, Gent (VANDEWEGHE E. 2018).

⁴⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 1992: *Woning Van Haver* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/11005> (geraadpleegd op 26 oktober 2018). <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/11005>

⁵⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 1983: *Architectenwoning Gaston Eysselinck* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/18741> (geraadpleegd op 26 oktober 2018).

⁵¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Woning Gustaaf Jacobs, architectenwoning Jan Jaak Jacobs* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/7733> (geraadpleegd op 26 oktober 2018).

Woning De Bruycker getuigt aldus van heterogene, modernistische referenties die haar tot een representatief voorbeeld maken van vooruitstrevende architectuur.

2.1.2. Architecturale waarde

Woning De Bruycker is een representatief voorbeeld van een rijwoning ontworpen door het architectenbureau Raman & Schaffrath. Ze is het vroegste werk van dit bureau, dat tussen 1969 – 1983 een rijk en boeiend oeuvre uitbouwde, hoofdzakelijk bestaande uit nieuwbouwontwerpen voor private woningen, voornamelijk gelegen in Gent en de omliggende gemeenten. Naast de woningen De Zordo en Cleyman is woning De Bruycker (1969) één van de meest gepubliceerde rijwoningen van het architectenduo. Deze drie ontwerpen kregen ook internationale erkenning en werden bekroond bij de Internationale Prijs voor Architectuur Eternit. Die internationale architectuurwedstrijd bekroonde tweejaarlijks gebouwen met bijzondere architectonische kwaliteiten, die zich zowel op esthetisch, functioneel als technisch gebied onderscheidden. Woning De Bruycker kreeg een vermelding bij de editie van 1972. De jury, waarin ook Renaat Braem zetelde, preeste de woning onder meer omwille van haar intelligente organisatie en de expressiviteit van de architectuur, die zorgden voor een optimaal comfort binnen een beperkt budget en die getuigde van het talent van de ontwerpers.

Woning De Bruycker neemt op het vlak van ruimtelijkheid een bijzondere positie in het oeuvre van Raman & Schaffrath in. Binnen de strikte beperkingen van de verkaveling voor rijwoningen "*met een sociaal karakter*" van de Mimosa- en Dahliastraat en gebonden door het beperkte budget van de bouwheer, slaagden de architecten er toch in om een ruimtelijk interessante en functionele gezinswoning te creëren. Het plan van de woning is eenvoudig, open voor de leefruimtes op de benedenverdieping, functioneel en ruimtebesparend voor de circulatieruimtes en de vertrekken op de bovenverdieping. Door de opgelegde beperking in bouwhoogte konden de architecten hier geen splitlevels toepassen, wat ze in andere realisaties wel deden. Toch wordt ook hier op een creatieve manier gezorgd voor ruimtelijkheid en lichtinval. De spiltrap tussen de gelijkvloerse en eerste verdieping bevindt zich helemaal aan de voorzijde van de woning en wordt direct verlicht door een ronde koepel in het dak. Op die manier wordt natuurlijk licht binnengetrokken in de anders donkere inkomhal op de gelijkvloerse verdieping en in de smalle nachthal op de verdieping.

Raman & Schaffrath ontwierpen woning De Bruycker als een totaalconcept waarbij ook interieurelementen zorgvuldig werden uitgedacht. De spiltrap met geometrische trapleuning en expressieve accentuering van de trappaal en de lichtkoepel, de massieve open haard die een prominente plaats inneemt in de living, de originele keuken met vaste, betonnen keukentafel en de vaste kast op de verdieping zijn typerende en kwalitatieve authentieke elementen naar ontwerp van de architecten die tot op heden bewaard bleven. De woning heeft bijgevolg een hoge ensemblewaarde en authenticiteit.

Woning De Bruycker valt op door haar gesloten exterieur, opgebouwd uit eenvoudige geometrische vormen als cilinders en rechthoekige vlakken. De eenvoudige opbouw en de massiviteit van het ontwerp maken haar ook vandaag nog een opvallende, enigmatische verschijning in het straatbeeld. De geslotenheid van de gevels wordt aan straatzijde slechts spaarzaam door lichtopeningen doorbroken. De woning wordt hierdoor naar binnen gericht en krijgt een sterk privaat karakter. In het exterieur wordt baksteen gecombineerd met enkele details in zichtbeton, dat ook in het interieur aanwezig is. Door haar vormgeving en materiaalgebruik sluit woning De Bruycker aan bij het brutalisme, een vooruitstrevende architectuurstroming, die haar hoogtepunt kende tussen de jaren 1950 en het midden van de jaren 1970. De woning kwam tot stand in een periode waarin de brutalistische stroming in het Gentse een hoogtepunt kende.

Brutalisme staat voor eerlijkheid qua programma en constructie, gekoppeld aan een abstracte, monumentale vormgeving. Voorbeelden van brutalisme zijn massief (ook al zijn ze niet noodzakelijk groot), '*burchtachtig*' van uiterlijk, met een voorliefde voor het gebruik van zichtbaar beton of een combinatie van beton en baksteen. Deze eigenschappen zijn

terug te vinden bij woning De Bruycker. De woning vertoont daarnaast eveneens invloeden van het werk van Alvar Aalto, Louis I Kahn en het structuralisme en sluit aan bij de Belgische modernistische architectuurtraditie van het interbellum. Woning De Bruycker getuigt aldus van heterogene, modernistische referenties die haar tot een representatief voorbeeld maken van vooruitstrevende architectuur.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog explodeerde de woningbouw in ons land. Vaak golden binnen verkavelingen strikte bouwvoorschriften op stilistisch vlak. De wetgeving stimuleerde de private woningbouw, waar de modernistische architectuur moeilijk voet aan de grond kreeg. Exponenten van vooruitstrevende architectuur, zoals woning De Bruycker, zijn in het architectuurlandschap dat zo ontstond eerder uitzondering dan regel.

2.2. Motivering van het type bescherming

Woning De Bruycker wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: *"een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgooden die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."*

Woning De Bruycker werd integraal ontworpen door de architecten Raman & Schaffrath. Het interieur bewaart zijn indeling en ook enkele vaste interieurelementen naar hun ontwerp. Omdat de erfgoedwaarde ook aanwezig is in het interieur, is een bescherming als monument het meest aangewezen type bescherming.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De afbakening omvat het volledige perceel, dat naast de woning ook de garage en de tuin omvat, omdat dit componenten zijn die historisch en functioneel bij de woning horen.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat. Er bevinden zich geen beschermingen in de dichte nabijheid van de woning.

2.4.2. Ruimtelijke Ordening:

Het perceel is volgens het gewestplan gelegen in woongebied. Volgens informatie van de stad Gent is er geen BPA of RUP van toepassing, maar uiteraard wel de verkaveling die al hoger in dit dossier besproken werd.⁵²

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en

⁵² Schriftelijke informatie verkregen van de Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning van de stad Gent (e mail van 15 oktober 2018).

gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen. Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een omgevingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

- Archief van de Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning van Stad Gent, Verkavelingsplannen, 1967_WO_046. Informatie verkregen via mail van 15 oktober 2018.
- Het Nieuwe Instituut, Archief O. Greiner, GREO66039d28, Eternitprijs 1972. Correspondentie, juryrapport en andere geschreven stukken. 1973-1974. Het juryrapport werd per mail bezorgd door I. De Jong op 29 mei 2018.
- Privéarchief van Fritz Schaffrath, Dossier DEB.703.69.01.
- Stadsarchief Gent, Bouwaanvragen Wondelgem, dossier Litt_M_14_69.
- ARON J., P. BURNIAT EN P. PUTTEMANS 1996: *De hedendaagse architectuur in België, gids*, Brussel.
- DE KOONING M. (red.) 1988: *Architectuur als Buur. Panorama van Gent en omstreken 1968-1988*, Gent.
- ELSER O., KURZ P. & CACHOLA SCHMAL P. 2017: *SOS Brutalism A global survey*, Zürich.
- VAN HERCK K., AVERMAETE T.(ed.) 2006: *Wonen in welvaart*, Rotterdam, Antwerpen.
- S.N. 1989: Bijlage Architectuurkaart België, *Archis 9*.
- BERT E., REYNTJENS A., TORFS E. 1999-2000: *Fritz Schaffrath*, onuitgegeven oefening Bouwkunde, Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen.
- DE HOUWER V. 2018: *De internationale prijs voor Architectuur Eternit*, onuitgegeven ontwerp tekst voor de personendatabank, Agentschap Onroerend Erfgoed.
- DEMUYNCK K., VANDEGHINSTE J., DEBRUYNE D. 1999-2000: *Architect Johan Raman*, onuitgegeven oefening Bouwkunde, Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen.
- Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/44021/146.1, Woning De Zordo in Gent (DEPUYDT K. 2018).
- Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/44021/145.1, Architectenwoning Louis Hagen, Gent (VERHELST J. 2018).
- Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/44021/143.1, Woning Goethals, Gent (VANDEWEGHE E. 2018).
- S.N. s.d. : *Top 100 jonge bouwkunst*, onuitgegeven werkdocument, Agentschap Onroerend Erfgoed.
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 1992: *Woning Van Haver* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/11005> (geraadpleegd op 26 oktober 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 1983: *Architectenwoning Gaston Eysselinck* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/18741> (geraadpleegd op 26 oktober 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2016: *Woning Gustaaf Jacobs, architectenwoning Jan Jaak Jacobs* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/7733> (geraadpleegd op 26 oktober 2018).
- ABRAHAMSON M. 2011: *Brutalism: The Word Itself and What We Mean When We Say It* [online], <https://criticundertheinfluence.wordpress.com/2011/11/20/brutalism-the-word-itself-and-what-we-mean-when-we-say-it/> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- BANHAM, R. 1955: *The New Brutalism* [online] <https://www.architectural-review.com/essays/viewpoints/the-new-brutalism-by-reyner-banham/8603840.article?search=https-%3a%2f%2fwww.architectural-review.com%2fsearcharticles%3fparametrics%3d%26keywords%3d-brutalism+banham%26PageSize%3d10%26cmd%3dGoToPage%26val%3d3%26SortOrder%3d1> (geraadpleegd op 24 oktober 2018)

- BANHAM R. s.d.: *The New Brutalism: ethic or aesthetic* [online], https://monoskop.org/File:Banham_Reyner_The_New_Brutalism.pdf (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- COLOMINA B. 1990: *Intimacy and Spectacle. The Interiors of Adolf Loos* [online], https://www.jstor.org/stable/29543700?newaccount=true&read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (geraadpleegd op 26 oktober 2018).
- FIEDERER L. 2017: *AD Classics: Neviges Mariendom / Gottfried Böhm* [online], <https://www.archdaily.com/92646/ad-classics-neviges-mariendom-gottfried-bohm> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- VIDLER A. 2014: *Troubles in Theory V: The Brutalist Moment(s)* [online], <https://www.architectural-review.com/8658075.article?search=https%3a%2f%2fwww.architectural-review.com%2fsearcharticles%3fparametrics%3d%26keywords%3dbrutalism+banham%26PageSize%3d10%26cmd%3dGoToPage%26val%3d2%26SortOrder%3d1> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- S.N. s.d.: *Biography Gottfried Böhm* [online], <https://www.pritzkerprize.com/biography-gottfried-bohm> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- S.N. s.d.: *Christi Auferstehung Church* [online], <http://architectuul.com/architecture/christi-auferstehung-church> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- S.N. s.d.: *Introduction to Brutalism* [online], <http://brutalism.online/brutalism> (geraadpleegd op 24 oktober 2018).
- S.N., s.d.: *Baete, Marcella* [online] <http://literairgent.be/lexicon/auteurs/baete-marcella/?markeer=baete> (geraadpleegd op 12 november 2018).
- S.N., s.d.: *Marcella Baete. Biografie* [online], <http://schrijversgewijs.be/schrijvers/baete-marcella/> (geraadpleegd op 12 november 2018).
- Mondelinge informatie verkregen van F. Schaffrath (6 maart 2018, 30 maart 2018 en 16 augustus 2018).
- Mondelinge informatie verkregen van Philippe Van Herzeele (18 mei 2018, 12 november 2018).
- Schriftelijke informatie verkregen van de Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning van de stad Gent (e mail van 15 oktober 2018).
- Schriftelijke informatie verkregen van Fritz Schaffrath (26 oktober 2018, 21 november 2018).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archiefphoto's, bouwplannen, kadastralmutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.

5.4. Oeuvrelijst van het architectenbureau Raman & Schaffrath